

doi Studying the Codicology and Bibliographic Content of Manuscripts with Bayaz

Structure in the Qajar Period (Case study: Nlai Library)

 Sajedeh Salemi¹

Submit Date: 2025-01-07 Revise Date: 2025-05-02 Accept Date: 2025-09-24 Published Date: 2026-03-01 pp: 51-75

Abstract

Objectives: Our goal in this research is to examine the Codicology and bibliographic elements of Qajar Bayaz, as well as to examine the most frequent content-related elements in the structure of the Qajar Bayaz under study.

Research Method: The method of this research is a descriptive-survey method with qualitative content analysis.

Achievements of the article: Among the 39 manuscripts with Bayaz structure and with the date of writing of the Qajar period, most of them are without an author and all of them are without a date of writing. And the subject of supplication has the most frequency among other subjects. Most of these Bayazes have no scribe and place of writing and their covers are often leather with tīmāj and without decoration. Also, in these Bayazes, the broken Nastaliq script is the most frequent compared to other scripts. And most of the time, their paper type is foreign. Most of the Bayaz are in the form of various materials collected from several sources or simply writings, and they were mainly in the form of booklets that accompanied the person on a journey, part of which was left without writing, to complete it during the journeys, and their content was diverse and varied. Because the Bayaz were mainly in the form of booklets that accompanied the person on a journey, and the use of Timaj covers was more widely used than other leather covers due to its flexibility, abundance, cheapness, and availability, they were not decorated. The use of Farangi paper was more widely used due to the prevalence of this type of paper in this period and its availability. The use of the Nastaliq script in these Bayaz was more widespread due to the position of this type of script in the Qajar period.

Keywords: Bayaz manuscript structure, codicology, bibliography, Qajar period, Nlai Library

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

References:

1. Graduate student of the Iranology foundation affiliated with Shahid Beheshti University. Tehran. IRAN.

- Afshar, Iraj, Paper in Iranian Life and Culture, Tehran, Written Heritage Research Center, 2011.
- Afshar, Iraj, "The Place of the End in the Manuscript", Baharestan Nameh, Daftar 5: 39-100, 2002.
- Afshar, Iraj, Traditional Journalism (Fifteen Speeches and Bibliography Collection), Tehran, Central Library and Documentation Center of Tehran University, 1978.
- Daraiti, Mustafa, Catalogs of Iranian Manuscripts (Fankha). Edited by Mojtaba Daraiti. Tehran, National Documentation and Library Organization of the Islamic Republic of Iran, 1955.
- Zarinkoob, Abdul Hussein, Days of Iranian History from the Beginning to the Fall of the Pahlavi Monarchy, Tehran, Sokhan, 1014 pp., 2015.
- Sogdi, Yasin Hamid, "Calligraphy in the Islamic World", Art Quarterly, 37:31-6, 1996.
- Safari Aq Qaleh, Ali, Manuscript Recognition (Manuscript Research Paper on Persian Manuscripts), with an introduction by Iraj Afshar. Tehran, Written Heritage Research Center 232 Manuscript Research 6, 1991.
- Azimi, Habibullah, Manuscript Nameh (Center for Reproduction, Manuscript Elements, Cataloging Procedures, Recognition of Forgery and Authenticity of Manuscripts), Mashhad, Astan Quds Razavi Printing and Publishing Institute, 1997.
- Azimi, Habibullah, "The Mirror of the Paper Heritage in Manuscripts and Book Processing", Manuscript Special Issue 161:42-, 1988.
- Fazaili, Habibullah, Calligraphy Atlas. Isfahan, Isfahan National Antiquities Association, 1971.
- Mayel Heravi, Najib, History of Manuscript Editing and Critical Correction of Manuscripts, Tehran, Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, 1379.
- Nazari, Mahmoud, Method of Text Correction, Tehran, National Library Documentation Organization, 1380.
- Website of the National Library of the Islamic Republic of Iran in Tehran.
<http://www.nlai.ir>

پژوهشی در اسناد وقفی تهران قاجاری، بررسی تطبیقی مصارف موقوفات بررسی محتوای نسخه‌شناسی و کتاب‌شناسی نسخه‌های خطی با ساختار بیاض در دوره قاجار (مطالعه موردی: کتابخانه ملی)

ساجده سالمی^۱

از صفحه ۵۱ تا صفحه ۷۵ تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۰۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۰۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۱۱

چکیده

بررسی عناصر نسخه‌شناسی و کتاب‌شناسی بیاض‌های دوره قاجار و نیز بررسی بیشترین فراوانی مربوط به محتوا، در ساختار بیاض‌های قاجار، موضوع مورد تحقیق حاضر است. روش این تحقیق، پیمایشی - توصیفی همراه با تحلیل کیفی محتواست. در این روش ابتدا نسخه‌های جامعه آماری به روش پیمایشی جستجو شده، سپس عناصر کدشناسی آنها تشریح می‌شود. از میان ۳۹ نسخه خطی با ساختار بیاض و با تاریخ کتابت دوره قاجار، اکثراً بدون مؤلف و همگی بدون تاریخ تألیف هستند. موضوع ادعیه بیشترین فراوانی را در بین سایر موضوعات داشته است. اغلب این بیاض‌ها بدون کاتب و محل کتابت و جلدشان اغلب چرم تیماج و بدون تزئین است. همچنین در این بیاض‌ها، خط شکسته نستعلیق بیشترین فراوانی را نسبت به سایر خط‌ها داراست. اکثراً نیز نوع کاغذشان فرنگی است. غالب بیاض‌ها به صورت مطالب مختلف گردآوری شده از چند منبع یا صرفاً کتابت هستند و آن‌ها عمدتاً به شکل کتابچه‌هایی همراه شخص در سفر بوده که بخشی از آن را بدون نوشته می‌گذاشتند تا در سفرها آن را تکمیل کنند و محتوای آنها متنوع و مطالب مختلف بوده است. چون بیاض‌ها عمدتاً به صورت کتابچه‌های همراه در سفر بودند، استفاده از جلد تیماج به دلیل انعطاف‌پذیری، فراوانی، ارزانی و در دسترس بودن نسبت به سایر جلدهای چرمی بیشتر مشاهده می‌شود. در آنها تزئینات به کار نرفته است. استفاده از کاغذ فرنگی به علت رواج این نوع کاغذ در این دوره و در دسترس بودن آن بیشتر مورد استفاده قرار گرفته و بیشتر از خط شکسته نستعلیق در این بیاض‌ها به جهت جایگاه این نوع خط در دوره قاجار بهره برده شده است.

کلیدواژه‌ها: ساختار نسخه خطی بیاض، نسخه‌شناسی، کتاب‌شناسی، دوره قاجار، کتابخانه ملی

Cite this article: Salemi, Sajedeh. (2026). Studying the Codicology and Bibliographic Content of Manuscripts with Bayaz: Structure in the Qajar Period (Case study: Nlai Library). Journal of Diplomatic Studies and Research (DPR) (In Persian: Motale'ate sanadPazhūhi va fehrest-negari). Vol-1, Issue-1, 51-75.

۱. دانش آموخته کارشناسی ارشد ایران‌شناسی گرایش نسخه‌شناسی. بنیاد ایران‌شناسی. دانشگاه شهید بهشتی. تهران. ایران.

مقدمه

با توجه به تنوع ساختاری نسخه‌های خطی، چهار ساختار برون متن می‌توان شمارش نمود: الف) ساختار رایج کتاب، در این ساختار، اوراق از ناحیه طول - عطف - گزاسه بندی و شیرازه بندی می‌شد و بین دو جلد قرار می‌گرفت و مطالب علمی و ادبی طولانی عمدتاً در این ساختار می‌آمد (مایل هروی، ۱۳۷۹، ص. ۱۹۹)؛ ب) ساختار طوماری. در این ساختار، یک ورق با عرض نسبتاً کم و با طول کوتاه، متوسط و بلند که از اتصال اوراق متعدد به یکدیگر تشکیل می‌شد به هیئت طومار و در بیش‌تر موارد با خط نازک و خفی استنساخ می‌شد. در آن، بیشتر نسخه‌های قرآن یا ادعیه، حرز و تعویذ برای سرداران سپاه و لشکر فراهم می‌شد و هنگام کارزار، آن را با رشته و بندی چرمی به گردن می‌آویختند یا در جیب گذارده یا بر بازوی خود می‌بستند (عظیمی، ۱۳۹۶، ص. ۶۶-۶۷)؛ ج) ساختار مُرَقَّع. در این ساختار معمولاً هر کدام از قطعات نقاشی یا خوشنویسی را بر روی یک تکه مقوای چسبانده و آنها را از دو طرف به شیوه صحافی مُرَقَّع‌ها که معمولاً هر کدام از قطعات نقاشی یا خوشنویسی را بر روی یک تکه مقوای چسبانده و از محل اتصال تا می‌زدند. در نهایت، کل مجموعه را در داخل دو دُفّه قرار می‌دادند (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰: ۱۷-۱۸).

د) ساختار بیاض یکی از چهار ساختاری است که در کتاب نسخ خطی مرسوم بوده و بیشتر محتوایی که در این قالب و ساختار می‌نوشتند: اشعار و سروده‌ها، زیارت‌نامه‌ها، دعا‌های حرز، رساله‌ها مثل: نجوم و غیره بوده و بیشتر جلد‌هایی که در ساختار بیاض هست، نوعاً از چرم مثل: تیماج و میسَن است. این جلد به‌راحتی انعطاف‌پذیری زیاد داشته، و چنان که پیش‌تر گفته شد، اغلب در سفر همراه فرد برده می‌شد. به همین دلیل کمتر از جلد پارچه‌ای استفاده می‌شد. در این تحقیق در نظر است نسخه‌های خطی با ساختار بیاض با کتابت دوره قاجار به لحاظ مشخصات سندشناسی و کتاب‌شناسی مورد بررسی قرار گیرد. منظور در این تحقیق از عناصر سندشناسی: جلد، تزیینات، کاغذ، مرکب، نوع خط، داشتن و نداشتن انجامه، یادداشت‌های ظهریه. همچنین منبع این تحقیق وبسایت کتابخانه ملی، فهرستگان نسخ خطی ایران (فنخا) و منابع مشابه دیگر است.

اهمیت و ضرورت تحقیق

نسخه‌های خطی با ساختار بیاض توسط دانشمندان و کاتبان مختلفی فراهم می‌شد. مالکان آنها مطالب متنوع مورد علاقه خود را در آن درج می‌کردند تا در حضر و سفر همراه آنها باشد تا علاوه بر مطالعه مطالب درج شده در آن، مطالب جدید مورد علاقه‌شان را بر آن بیافزایند. بنابراین مطالعه و بررسی محتوای نسخه‌های خطی با ساختار

بیاض از اهمیت خاصی برخوردار است. این تحقیق در صدد آن است که وجه غالب محتوایی کتابت شده این ساختار در دوره قاجار که تا کنون در هیچ پژوهشی بدان توجه نشده، بپردازد. صرفاً در منابع مختلف نسخه‌شناسی در خصوص عناصر نسخه‌شناسی موجود در کتب خطی به طور کلی گفتگو شده، بدون آنکه اشاراتی خاص در مورد ساختار بیاض داشته باشند. با این هدف که طی این پژوهش، میزان یکدستی توصیف نسخه‌های خطی در پایگاه‌های نسخ خطی اسلامی از سه منظر فهرست‌نویسی، یکدستی عناوین، موضوعات و نام مؤلفان و کاتبان و همچنین استانداردهای ابر داده‌ای بررسی شود.

قلمرو پژوهش (از نظر موضوعی ، زمانی و مکانی)

گستره‌ی موضوعی این پژوهش، نسخه‌های خطی بررسی شده با ساختار بیاض و دامنه زمانی آن در دوره قاجار، و قلمرو جغرافیایی آن، نسخ موجود در کتابخانه ملی ایران است.

اهداف پژوهش

- ۱- بررسی عناصر نسخه‌شناسی نسخه‌های خطی با ساختار بیاض‌های دوره قاجار
- ۲- بررسی عناصر کتاب‌شناسی نسخه‌های خطی مورد پژوهش
- ۳- بررسی بیشترین فراوانی مربوط به محتوا، در نسخه‌های مورد پژوهش

پرسش‌های پژوهش

- ۱- عناصر نسخه‌شناسی نسخه‌های بیاض قاجار کدام است؟
- ۲- عناصر کتاب‌شناسی نسخه‌های بیاض قاجار کدام است؟
- ۳- بیشترین فراوانی مربوط به کدام محتوا در ساختار بیاض‌های مورد تحقیق است؟

پیشینه پژوهش

تحقیقاتی که در موضوعات به‌نحوی مرتبط با موضوع این پژوهش تدوین شده عبارت است از:

- نصرالله نژاد، نگین، بررسی ساختار گرافیکی کتب خطی دوره قاجار در شیراز، پایان نامه ارشد دانشگاه آزاد

اسلامی واحد یزد، ۱۳۹۳. این مقاله درباره حضور چشمگیر خوشنویسی و کاربرد ویژه آن در انجام امور دیوانی، ثبت اسناد، کتابت و خوشنویسی مهرها است. نتایج به دست آمده از این پژوهش نشان می‌دهد این نسخ گویای تاریخ، فرهنگ، آداب و رسوم، دقت و مهارت زیاد خوشنویسان است.

- افشار، ایرج، "جستاری در نسخه بیاض سفینه تاج الدین احمد وزیر مورخ ۷۸۲ه"، مجله نامه بهارستان، ۸۷ و ۲۸: ۳۵-۶۲، ۱۳۸۲. این مقاله حاوی شصت و چهار فقره و قطعه و بند و یادداشت و شعر یادداشت گونه است که جمعی از فضلا و بزرگان، بنا بر مشرب شعری، ادبی، حکمی، ذوقی خود، برای تاج الدین احمد، وزیر فارس به فارسی و عربی نوشته اند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد مطالب این جنگ شامل مباحث عرفانی و حکمی، احادیث، حکایت، پند و اندرز، مسائل حساب و اشعار است و به خط مانند نسخ و نستعلیق مانند نگاشته شده است.

- مصطفی خان، غلام و لیلا عبدی خجسته، "معرفی مصطلحات صفویه اثر خواجه محمد پارسا"، مجله پیام بهارستان، ۲۸(۱۴): ۷۷-۹۰، ۱۳۹۵. این پژوهش در ارتباط با مصطلحات صفویه است که رساله نوشته ابوالفتح محمد بن محمد بن محمود حافظی بخاری ملقب به پارسا است. در توضیح و شرح حدود ۱۶۰ واژه و اصطلاح متداول صفویه، که دکتر غلام مصطفی خان در لابلاهای یک بیاض، به نسخه ای از این نوشته دسترسی یافته است.

- حسینی، سودابه، "بررسی یک نمونه نسخه خطی مصور (جنگ شعر) قاجاریه محفوظ در موزه و کتابخانه مجلس شورای اسلامی"، پایان نامه کارشناسی ارشد هنر اسلامی، شماره ۸-۷، پیاپی ۷، صفحه ۶۸-۵۴. این مقاله درباره بررسی این جنگ با نام «زبدۀ منتخبین» از نظر محتوایی و هنرهای به کاررفته در آن است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد این اثر شعری، شامل پنج فصل است که فصل اول آن با اشعاری در متن فتحعلی شاه آغاز و سپس در بقیه فصل‌ها از دیگر شاعران معروفی چون: سعدی، خاقانی و غیره، همچنین شاعران درباری معاصر قاجار و کمتر شناخته شده آثاری را آورده است. موضوع اغلب این اشعار عرفانی است. همچنین از هنرهای مختلفی چون نگارگری و تذهیب، جلدسازی و آرایه‌هایی همچون: جدول کشی و سرلوح و غیره در این نسخه استفاده شده است. با توجه به اینکه این نسخه به پادشاهی ارائه نشده و کیفیت تزئینات و نگارگری آن در سطح پایینی است یک نسخه درباری محسوب نمی‌شود.

- عظیمی، حبیب‌الله، آیین میراث کاغذ در نسخه‌شناسی و کتاب پردازی نسخ خطی، ویژه‌نامه نسخه‌شناسی، ۴۲: ۱۶۱-۱۸۵، ۱۳۸۷. هدف این مقاله شناخت انواع کاغذهای رایج در نسخه‌های خطی، ویژگی‌های هر کدام، بررسی و تبیین آن است. نتایج این پژوهش حاکی است که، فهرست‌نگاران معاصر اوراق نسخ خطی را با صفت عام،

به نام‌هایی معرفی کرده‌اند که بیشتر جنبه تجربی دارد و در منابع قدیمی به جز توصیفات محدود و جزئی در بیان ویژگی کاغذها، مطالب دیگری که با استناد به آن بتوان نمونه‌های کاغذ را توصیف کرد، وجود ندارد.

- نبوی، مجید، غلامرضا فدایی، و نادر نقی‌شاه، بررسی استانداردهای به کار رفته در توصیف نسخه خطی در پایگاه‌های اطلاعاتی پیوسته نسخ خطی اسلامی، فصلنامه مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، ۲۵ (۲): ۳۳-۲۲ شماره ۹۸، ۱۳۹۳.

چنان‌که در پیشینه پژوهش ملاحظه می‌شود، بیش‌تر تحقیقات انجام شده پیرامون مباحث و عناصر نسخه‌شناسی است. مشخصاً در خصوص ساختار بیاض، تحقیقی با استناد به نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه‌های مختلف ایران از جمله کتابخانه ملی شکل نگرفته است.

انواع ساختار نسخ خطی

نسخ خطی دارای انواع ساختار گوناگون چون: ساختار بیاض، ساختار طوماری و ساختار مُرَقَّع به شرح زیر است:

ساختار بیاض

در عرف نسخه‌پردازان پیشین، ساختار بیاض به گونه‌ای از نسخه‌ها اطلاق می‌شد که برخلاف ساختار رایج، اوراق از ناحیه عرض در کنار یکدیگر قرار گرفته و کُراسه‌بندی و صحافی می‌شد؛ و اوراق از ناحیه طول باز و بسته می‌شد. این ساختار بیشتر برای کتاب‌های ادعیه و زیارات یا گزیده‌هایی از مسائل و نکات ادبی - به شعر و نثر - به کار می‌رفت. کتاب‌های بیاض، معمولاً به عنوان کتاب بغلی و جیبی استفاده می‌شد و مالکان، آن‌ها را همیشه - در سفر و در حضر - به همراه داشتند و با توجه به اینکه تعداد اوراق ظهیری این کتاب‌ها - به صورت نانوشته - بیش‌تر از یکی دو برگ بود، مالکانی که ادیب و فاضل بوده‌اند، نکات جالب علمی، ادبی و حتی سفرنامه‌های خود را در این اوراق بیاض درج می‌کردند. بیاض‌ها بیشتر به صورت جمع‌آوری مطالب مختلف ادبی یا ادعیه و زیارت است و حاوی یک کتاب یا رساله مستقل با عنوان و مؤلف مشخص نیست. در این موارد، در فهرست‌نویسی با عنوان قراردادی «بیاض ادبی» یا «بیاض ادعیه» معرفی می‌شوند؛ و در مواردی هم که شامل مطالب متفرقه و پراکنده باشد، به آن‌ها عنوان «بیاض جنگ» داده می‌شود؛ بنابراین، در فهرست‌های نسخ خطی، زمانی که عنوان بیاض آمده باشد فقط ناظر بر شکل و ساختار ظاهری نسخه است و بخشی از عنوان اصلی کتاب نیست (عظیمی، ۱۳۹۶: ۶۶).

ساخت دیگر کتاب رایج در میان نسخه‌پردازان پیشین، بیاض نام داشت. البته واژه بیاض در نزد نسخه‌پردازان بارهای

معنایی متنوع داشته است؛ اما به اعتبار بحث کنونی، به گونه‌ای از کتاب اطلاق می‌شد که اوراق آن از طرف عرض، صحافی و شیرازه‌بندی شده باشد و از جانب طول باز و بست شود. این گونه از کتاب‌ها در قطع‌های کلان، میانه و خُرد فراهم می‌آمده و بیشتر متضمن ادعیه و زیارات بوده‌اند. در بیاض‌ها گزیده مسائل و نکات ادبی به شعر و نثر هم درج می‌شد، تا جایی که حتی عده‌ای شعرهایی مطلوب و مرغوب را که برای درج در بیاض گزین می‌کردند، بیاضی می‌نامیدند. یعنی شعر را سزاوار درج در بیاض. البته بیاض بیش‌تر در قطع‌های خُرد (بغلی) فراهم می‌آمد. زیرا اهل فضل و ادب و یا ارباب مذهب و زیارت عموماً از آن به حیث کتابچه‌ای که در جیب بغل می‌گذارند، بهره برده و مطالب مندرج در آن را در سفر مورد استفاده قرار می‌دادند. به همین دلیل بیاض را از کاغذهای مرغوب‌آهار مُهره شده و با جلد یک‌لا از می‌شن - که نرم بود - فراهم می‌کردند. بعضی بیاض‌ها بسیار نفیس و زیبا همانند مرقع، نمونه‌های ارزشمند خط و تذهیب تلقی می‌گردید (مایل هروی، ۱۳۷۹: ۲۰۱-۲۰۲).

بیاض به نسخه‌ای گفته می‌شود که هرکدام از یک - یا چند - صفحه آن توسط یکی از دانشمندان یا بزرگان به دست خط آنان نوشته شده باشد. این نوشته‌ها معمولاً حاوی مطالبی کوتاه است که به شکلی یادگارگونه برای صاحب بیاض نوشته می‌شد. حتی گاهی بیاض‌هایی دیده می‌شوند که در یک خانواده چندین نسل، دست‌به‌دست گشته و هرکدام از افراد خانواده از معاصران خود خواسته‌اند تا چیزی در آن بیاض بنویسند. به همین دلیل بیاض‌ها را باید از جمله کمیاب‌ترین و گاهی ارزشمندترین نسخه‌های خطی به شمار آورد. البته ارزشمندی این گونه بیاض‌ها بستگی به افراد دارد که مطلبی در آن نوشته‌اند. یکی از مهم‌ترین کاربردهای بیاض‌ها در شناسایی خط دانشمندان و بزرگان است. چرا که از طریق بیاض‌ها به نمونه‌ای اصیل از خط آنان می‌توان دست یافت. از این راه می‌شود اصالت برخی نسخه‌ها که به عنوان نسخه اصل شناسانده شده مورد بررسی قرار گیرد. از نفیس‌ترین نمونه‌های این گونه بیاض‌ها می‌توان به دست‌نویسی اشاره کرد که با عنوان المشیخه در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود (شماره ۲۱۴۳) و شامل دست خط حدود یک‌صد تن از دانشمندان از سال ۸۵۷ تا ۱۰۰۲ ق است.

بیاض‌ها معمولاً دارای عنوان ویژه‌ای نیستند، ولی اگر چنین نامی توسط گردآورنده یا گردآورندگان برای آن انتخاب شده باشد، باید بیاض را به همان نام خواند. در غیر این صورت معمولاً مرسوم است که بیاض را به نام گردآورنده یا یکی از گردآورندگان آن بنامند. از جمله مشهورترین این نمونه‌ها بیاضی است که با عنوان بیاض تاج‌الدین احمد وزیر شناخته می‌شود و حاوی نوشته‌هایی از دانشمندان خطه فارس در سده هشتم هجری (حدود ۷۸۲ ق) است (صفری آق قلعه، ۱۳۹۰: ۱۱-۱۴).

بیاض‌ها دفترچه یا کتابچه‌های جیبی، کُتی و بغلی بوده‌اند که از عطف شیرازه‌بندی و صحافی شده، یا به تعبیر دیگر به اوراقی گفته می‌شود که از طرف عرض صحافی و شیرازه‌بندی شده‌اند و از جهت طول باز و بست می‌شوند و چند برگ آن شامل اوراق ظهریه بوده که در سفرها همراه فرد بوده است و مالکان آن یادداشت‌های مختلفی از قبیل یادداشت وقف، یادداشت مالکیت، نکات جالب علمی و ادبی یا بخشی از خاطرات خود را بر آن بنویسند؛ و به همین دلیل خیلی بحث تزئینات دیوانی در آن مطرح نبوده. بیاض‌ها جلدشان عمدتاً چرم تیماج و میسَن بوده به دلیل خاصیت انعطاف‌پذیری و نرمی این چرم‌ها و گاهی هم جلدشان پارچه‌ای بود. پس بنابراین نباید انتظار جلد روغنی را در بیاض‌ها داشته باشیم؛ و از طرفی هم با توجه به محتوای خاصی که در ساختار بیاض وجود دارد، انتظار نمی‌رود در این ساختار، نسخه‌های زیادی باشد، چرا که عمدتاً مطالب مفصل علمی، ادبی، و غیره به دلیل حجم بالایی که دارند، عمدتاً در ساختار کتاب بوده‌اند و در این ساختار نمی‌گنجد. بیاض‌ها شامل مضامین ادعیه، زیارات، احادیث، اشعار، مسائل متفرقه و غیره بوده‌اند. بیاض جلدی است که طول آن بیشتر از عرض است و در قرن پنجم، ششم، هفتم، هجری قمری، به ندرت مشاهده شد. سه مجلد از دیوان منسوب به حضرت امیرالمؤمنین علی (ع) که در قرون نامبرده نگارش یافته در مجموعه فرزندم احتشام‌الدین محفوظ است.

در دوران صفویان و قاجار جلد‌های متعددی با این قطع دیده شده. تا چند سال پیش دفترهای بیاضی شکل به نام «دستک» معمول بود که تجار و کسبه یادداشت‌های روزانه خود را در آن ثبت و ضبط می‌نمودند (افشار، ۱۳۵۷: ۳).

یادداشت‌های ظهریه

یکی از عناصر مهم نسخه‌شناسی، یادداشت‌ها و نوشته‌های پراکنده است که مؤلفان، کاتبان، خوانندگان، مالکان یا کسانی که به نحوی نسخه را در اختیار داشتند، بر برگ‌های آغاز و انجام نسخه‌های خطی نگاشته‌اند. این یادداشت‌ها اطلاعات تکمیلی و تاریخی، فرهنگی متنوع و مفیدی دارند که برای محققان ارزشمند است. این یادداشت‌ها، بخشی از هویت و تاریخ نسخه‌اند و مطالعه هرکدام از این یادداشت‌ها به‌عنوان یک موضوع تحقیقی، از دیدگاه نسخه‌شناسی و کتاب‌شناسی، حتی جامعه‌شناسی و تاریخی نیز حائز اهمیت است. در فرهنگ‌های لغت، کلمه ظهر به معنای پشت و ضدبطن و ظهرنویسی به معنی نوشتن پشت چک و برات و نیز پشت‌نویسی آمده است (عظیمی، ۱۳۹۶: ۱۳۳-۱۳۴).

یادداشت‌های ظهریه متفاوت و متنوع است و انواع یادداشت‌های ظهریه مثل: یادداشت خزانه، یادداشت تملک، یادداشت وقف، یادداشت سماع، تاریخ تولد و وفات، طلسم، یادداشت‌ها و دستورالعمل‌های پزشکی و طبی، وقایع

تاریخی و اجتماعی مهم، یادداشت‌های متفرقه، احادیث ائمه اطهار، یادگاری و فایده‌های متنوع به نظم و نثر، رموز منابع مورد استفاده در حاشیه‌ها، آوردن مطالب کتاب‌های دیگر، اهدای نسخه و غیره هست.

کاربرد مندرجات "پشت نسخه" در نسخه‌شناسی

افزودن بر نام کاتب و نویسنده و همچنین "به رسم خزانه" که توسط کاتب در پشت نسخه نوشته می‌شد. گاهی نیز یادداشت‌هایی توسط صاحبان بعدی دست‌نویس در "پشت نسخه" ها نوشته می‌شد. این یادداشت‌ها بسیار گوناگون است و مواردی چون تاریخ تولد فرزندان، یادداشت‌های خرید و فروش یا نقل و انتقال‌های نسخه - مانند هبه کردن یا به ارث رسیدن - را در بر می‌گیرد. همچنین در نسخه‌هایی که در کتابخانه‌های پادشاهان و بزرگان نگهداری می‌شد، هنگام تغییر کتابداران، یادداشت‌هایی مبنی بر "عرض دیدن" نسخه‌ها در "پشت نسخه" نوشته می‌شد. در مورد نسخه‌های وقفی نیز گاهی خطبه و وقف را در پشت نسخه ثبت می‌کردند.

از آنجاکه این یادداشت‌ها در برخی از موارد دارای تاریخ می‌باشد، اطلاعات مندرج در آن‌ها برای آگاهی از تاریخچه نسخه بسیار مهم است. این دانسته‌ها به‌ویژه در زمانی که نسخه دارای نقص یا افتادگی در انجامه باشد، برای تشخیص حدود کتابت نسخه راهگشا است (صفری آق قلع، ۱۳۹۰: ۲۶۸).

نسخه‌شناسی

نسخه‌شناسی به معنای عام آن مهارت و دانشی است که به واسطه آن می‌توان نسخه‌های خطی را از جهات مختلف توصیف و معرفی کرد. نسخه‌شناس، متخصصی است که در توصیف نسخه‌های خطی متبحر است و کسی است که می‌تواند محتوای کتاب‌های خطی و مواردی چون نوع خط، جنس کاغذ، تاریخ کتابت، تزئینات و سایر جنبه‌های فیزیکی و مادی آن را تشخیص دهد. کاربرد عمومی واژه نسخه‌شناسی ناظر به همین معنی است. در اصطلاح فهرست نگاران، نسخه‌شناسی مشتمل بر قسمت‌های ظاهری و فیزیکی کتاب خطی است و جنبه تجربی و عملی دارد و در واقع اطلاعات متغییر نسبت به نسخه‌های متعدد از کتابی خاص است. همانند مطالبی درباره تشخیص سال و قرن کتابت، محل تحریر، کاتب قرائت‌ها و اجازات، تملک‌ها و یادداشت‌های ظهریه، حواشی و مقابله و تصحیح، نوع جلد و کاغذ، نوع خط، تعداد اوراق با این تعریف، هر نسخه از کتاب خطی ویژگی‌های نسخه‌شناسی مربوط به خود را دارد (عظیمی، ۱۳۸۷: ۱۱۴).

عناصر مهم نسخه‌شناسی

کاتب، تاریخ و محل کتابت: کاتب در واقع به کسی می‌گویند که صرفاً می‌نویسد. کاتب، منشی، دبیر یا محرّر از پیشه‌های پایان پذیرفته است و به‌طور ویژه به نویسندگان دوران سده‌های میانه اسلامی گفته می‌شود؛ چه درباری چه آزاد. کاتبان درباری گاه بیش از یک نویسنده عمل می‌کردند و نفوذشان به دانش‌شان وابسته بود. به نویسندگان در «دیوان انشاء» یک دربار، نیز کاتب می‌گفته‌اند. به تاریخ و دوره‌ای که کاتب یا محرّر اثری نوشتاری را، در آن زمان صرفاً می‌نوشته تاریخ کتابت اطلاق می‌شود. بیشتر کاتبان، تاریخ کتابت را در انجامه نسخه با حروف و به عربی می‌آورند و گاه نیز به رقم هندسی به‌ندرت با حروف ابجدی یا به‌صورت رمز و معما (عظیمی، ۱۳۹۶: ۱۳۲). محل و کانون کتابت: به شهر یا مکانی که کاتب یا محرّر اثر نوشتاری را در آن جا می‌نویسد و به رشته تحریر در می‌آورد؛ که مثلاً می‌تواند مسجد یا مدرسه در فلان شهر باشد.

ترقیمه (انجامه): در فهرست‌نویسی نسخ خطی «انجامه» (عبارت پایانی نسخه) در قالب عناصر نسخه‌شناسی، مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. در نسخه‌های خطی یکی دیگر از گونه‌های «سرانجام» (خاتمه و پایان) که دیده می‌شود. ترقیمه یا انجامه است. سرانجامی است که نوشته و سخن کاتب و به قلم اوست. برای نمودن آن، چند اصطلاح توسط فهرست‌نگاران و دیگران وضع شده است، مانند رقم، خاتمه، پایان، انجام، ترقیمه، فراغ نامه و دو سه عبارت دیگر ترکی و عربی و بالاخره «انجامه». این واژه را استاد ایرج افشار مرجح بر الفاظ دیگر دانسته است (افشار، ۱۳۸۱).

انجامه‌ها از جنبه‌های مختلف می‌توانند مورد بررسی قرار گیرند. ایرج افشار در پژوهش خود انجامه‌ها را از قلمرو جغرافیایی، قلمرو زبانی و قلمرو مذهبی و فرهنگی و مدنی بررسی کرده است. در زیر برخی از جنبه‌های مهم‌تر انجامه‌ها به اختصار بررسی می‌شوند: (عظیمی، ۱۳۹۶: ۱۲۹).

کلماتی که کاتب با آن پایان کتابت را اعلام می‌کرده. مثل: تَمَّ، تَمَّت، قد تَمَّ کتاب، وقع الفراغ من کتابه، تمام شد کتاب و عبارات دیگری از این قبیل (عظیمی، ۱۳۹۶: ۱۲۹).

انواع جلدها: جلدها دارای انواع مختلفی مانند: چرمی، پارچه‌ای، رنگ روغن (لاکی)، گالینگور، مقوایی و غیره هستند. با توجه به این که در نسخه‌های خطی با ساختار بیاض، بیشترین کاربرد با جلد تیماج است. جلد چرمی: به جلدی می‌گویند که جنس روکش آن از چرم باشد. جلدهای چرمی دارای انواع گوناگونی چون: تیماج، میشن،

ساغری، شبرو و بلغار هستند. جلد چرم تیماج، پوست دباغی شده بز را گویند، این جلد از لحاظ فراوانی بیشتر مورد استفاده قرار گرفته است. در گذشته واژه «سختیان» به همین نوع چرم گفته می‌شد. از لحاظ فراوانی، از آن بیشتر از دیگر چرم‌ها در جلد سازی سود برده شده است (عظیمی، ۱۳۹۶: ۲۱۳).

انواع خطوط: خط دارای انواع متفاوت و گوناگونی مانند: نسخ، نستعلیق، شکسته نستعلیق، مُحَقَّق، ریحان، ثلث، کوفی، رقاع و غیره است. در نسخه‌های خطی با ساختار بیاض، بیشترین کاربرد با خط شکسته نستعلیق است. پس از خط نستعلیق، به علت نیاز به سرعت در نگارش و تندنویسی کاتبان، رفته رفته از قرن دهم هجری به بعد خط شکسته نستعلیق پدیدار شد (سعدی، ۱۳۷۵). این خط در اوایل پیدایش و تا یکی دو قرن پس از آن، به جای خط تعلیق در نوشتن احکام و مرسلات به کار رفت (فضایی، ۱۳۵۰: ۶۱۰). بدین ترتیب به فاصله تقریباً دو قرن ونیم پس از ظهور نستعلیق، خط شکسته سیمای خود را نشان داد. گذشته از نامه‌ها و احکام، به تدریج در کتابت نسخه‌های فارسی، قطعات و مرقعات، به کار رفت. بزرگ‌ترین استاد این خط درویش عبدالمجید طالقانی است که آن را به اوج کمال و زیبایی رسانید. پس از وی، شاگردانش و پیروان سبک و شیوه او این خط را رونق بیشتری دادند و تا سده چهارده هجری خوشنویسان زبردستی پیدا شدند. از نظر شیوه نگارش این خط هم تفاوت‌هایی میان خوشنویسان دیده می‌شود (عظیمی، ۱۳۹۶: ۱۶۶).

انواع کاغذ: کاغذ دارای انواع گوناگون و مختلفی چون: دولت‌آبادی، ترمه، پوستی، ختایی، شامی، خراسانی، کاهی، کشمیری، اصفهانی، فرنگی، هندی، خانبالغ، بغدادی، سمرقندی، بخارایی و غیره است. در نسخه‌های خطی با ساختار بیاض، بیشترین کاربرد با کاغذ فرنگی است. از سده دهم و یازدهم ق. به بعد با ورود کاغذهای ماشینی و کارخانه‌ای که توسط اروپایی‌ها تولید و به ایران و هندوستان فرستاده می‌شد، صنعت کاغذهای دست ساز در این مناطق از رونق افتاد. به نحوی که در ایران از دوران صفویه کاغذخانه‌ها بی رونق شد و در عصر قاجار به تقریباً دیگر هیچ نوع کاغذ دستی (مگر در موارد محدود) در ایران ساخته نشد. تمامی نسخه‌های خطی استنساخ شده در ایران (به جز تعداد محدودی از نفایس هنری) بر روی کاغذهای فرنگی بود. از ویژگی‌های کاغذ فرنگی آن است که وقتی در معرض نور قرار می‌گیرد، خطوط موازی یا نقوش و اشکال هندسی یا نشانه‌هایی از مهرهای فشاری یا حروف بزرگ لاتین دیده می‌شود که درون کاغذ با ماشین تعبیه شده است (عظیمی، ۱۳۹۶: ۲۰۴).

کتاب‌شناسی

کتاب‌شناسی به معنای عام آن، دانش شناخت محتوای کتاب است و کتابشناس کسی است که ضمن تشخیص

عنوان و مؤلف هر کتاب خطی، محتوا و موضوع و سرفصل‌های کتاب را می‌شناسد و نقش آن کتاب در تاریخ آن علم و جایگاه مؤلف را در میان دانشمندان آن موضوع می‌داند. در اصطلاح فهرست‌نگاران خطی، کتاب‌شناسی نخستین اصل در معرفی هر کتاب خطی است و شامل جنبه‌های موضوعی و محتوایی کتاب می‌شود که جنبه علمی دارد و اطلاعات آن ثابت، معین و غیرقابل تغییر در یک عنوان خاص از کتاب خطی است؛ همچون مطالبی درباره عنوان، پدیدآورنده یا پدیدآورندگان، موضوع، زبان و فهرست ابواب و فصول آغاز و انجام کتاب (عظیمی، ۱۳۸۷).

عناصر مهم کتاب‌شناسی

عنوان رساله: عنوان یعنی دیباچه، سرآغاز کتاب یا نامه، یعنی اولین چیزی که به چشم مخاطب می‌خورد و وی با خواندن آن تصمیم می‌گیرد که بقیه مطلب را بخواند یا از آن صرف نظر کند. رساله می‌تواند عناوین گوناگونی چون بیاض، مرقع و غیره داشته باشد.

نام مؤلف و تاریخ تالیف: مؤلف یا پدیدآورنده به کسی می‌گویند که کتابی را تألیف می‌کند، یعنی اثری نوشتاری را به وجود آورده باشد. واژه مؤلف به پدیدآور یک اثر، گفته می‌شود. به تاریخ و دوره ای که مؤلف یا پدیدآورنده، اثری نوشتاری را در آن زمان به وجود آورده تاریخ تالیف گفته می‌شود.

موضوع و محتوا و فصول رساله: موضوع همان ایده اصلی و محور اصلی محتوایی است که در متن رساله بحث شده است که می‌تواند به عنوان زمینه یا مبحث یک متن یا سخن نیز تلقی شود. یک نسخه مکتوب می‌تواند دارای چند موضوع باشد. محتوا شامل اطلاعات درج شده در یک نسخه با در نظر گرفتن هدف و مخاطب است؛

یعنی اطلاعاتی مفید و باکیفیتی است که مطالبی را به شیوه‌ای مرتبط منتقل می‌کند و هدف آن ایجاد احساس و تعامل است. محتوا را می‌توان در قالب‌های مختلفی مثل، متن، تصویر و غیره بیان کرد. محتوا می‌تواند درباره‌ی موضوعات مختلفی باشد اعم از: دینی، سیاسی، فرهنگی و غیره. هر رساله شامل فصل‌هایی است که بخش‌هایی از سخن و نوشته را مشخص می‌کند.

یافته‌های پژوهش:

یافته اول

پاسخ به سؤال اول تحقیق مبنی بر بررسی عناصر نسخه‌شناسی، نسخه‌های بیاض دوره ی قاجار است که در جداول

شماره ی (۴)، (۵) و (۶) آمده است.

توضیح: چنان که در جدول شماره ی (۱) نشان داده شده، ۲۰/۵٪ بیاض‌های قاجار دارای مؤلف و ۷۹/۴٪ آن‌ها بدون مؤلف می‌باشند. ۰/۱۰۰٪ آن دارای تاریخ و دوره‌ی تألیف هستند. ۲/۵۶٪ بیاض‌های قاجار دارای موضوعی با عنوان بیاض عمومی، ۱۵/۴٪ آن‌ها دارای موضوعی با عنوان بیاض اشعار، ۴۳/۶٪ آن دارای موضوعی با عنوان بیاض ادعیه، ۲/۵۶٪ آن‌ها دارای موضوعی با عنوان بیاض طلسمات، ۷/۷٪ آن دارای موضوعی با عنوان بیاض قصاید، ۷/۷٪ آن‌ها دارای با عنوان موضوعی بیاض طبی، ۰/۱۰۰٪ آن دارای موضوعی با عنوان بیاض فقهی، ۵/۱٪ دارای موضوعی با عنوان جنگ عمومی، ۱۰/۲٪ دارای موضوعی با عنوان جنگ اشعار، ۲/۵۶٪ دارای موضوعی با عنوان منشآت و ۲/۵۶٪ آن دارای موضوعی با عنوان رساله در نجوم می‌باشند. ۲۳٪ بیاض‌های قاجار دارای تقسیم فصول و ۷۷٪ آن‌ها بدون تقسیم فصول هستند.

بررسی و نظر: بر اساس جدول فوق و با توجه به اینکه، اکثر بیاض‌های این دوره نام مؤلف، تاریخ و دوره تألیف ندارند. می‌توان نتیجه گرفت، از آنجایی که بیاض‌ها بیشتر به صورت جمع‌آوری مطالب مختلف ادبی، یا ادعیه و زیارت است و حاوی یک کتاب یا رساله مستقل با عنوان است، و مؤلف آن مشخص نیست، از آن جهت در فهرست‌نویسی با عنوان قراردادی «بیاض ادبی» یا «بیاض ادعیه» می‌آورند، در صورتی که مطالب آن مختلف باشد، به صورت <بیاض جنگ> می‌نوشتند، در فهرست‌های نسخ خطی، عنوان بیاض می‌تواند ناظر به شکل و ساختار ظاهری نسخه، محتوای مطالب مختلف گردآوری شده باشد که به صورت چند منبع مثل: نوشتن دعا، و زیارتنامه یا صرفاً کتابت مثل: نوشتن شعری از مثنوی بوده و تعداد خیلی کمی از آن‌ها دارای تألیف هستند، مثل: رساله‌ای در نجوم که آن هم به دلیل حجم کم بیاض‌ها، مؤلف انگیزه‌ای برای نوشتن نام خود نداشته و نیز چون بیاض‌ها عمدتاً به صورت کتابچه‌هایی همراه شخص در سفرها بوده، بخشی از آن را خالی می‌گذاشتند تا در سفر آن را تکمیل کنند، به همین دلیل مؤلف اسم خودش را نیاورده است. و نیز می‌توان گفت که به خاطر افتادگی‌هایی است که در انجام‌های بیاض‌های این دوره بوده. براساس جدول فوق، بیاض ادعیه و بیاض اشعار هر دو به ترتیب بیشترین فراوانی را در بین سایر موضوعات داشته‌اند، زیرا ادعیه و اشعار جزو مضامین پُرکاربرد در بیاض‌هاست و بیشتر موضوعات بیاض‌های این دوره بر پایه ادعیه و اشعار بوده است. طبق جدول فوق اکثر بیاض‌های این دوره فاقد تقسیم فصول هستند، چرا که بیاض‌ها بیشتر به صورت جمع‌آوری مطالبی مختلفی با مضامین ادعیه و زیارات یا گزیده‌هایی از مسائل و نکات ادبی می‌باشد، که به صورت کتابی بغلی یا جیبی درآمدند، بنابراین خیلی بحث

تقسیم فصول در آن‌ها مطرح نیست.

توضیح: چنانکه در جدول شماره ی (۲) نشان داده شده، ۱۲/۸٪ از بیاض‌های دوره ی قاجار کاتب دارند و ۸۷/۱۷٪ آن‌ها کاتب ندارند. ۲/۵۶٪ بیاض‌های این دوره، دارای محل کتابت و ۹۷/۴٪ آن‌ها محل کتابت ندارند. ۱۰۰٪ این بیاض‌ها دارای تاریخ کتابت و ۰/۰۰٪ آن‌ها بدون تاریخ کتابت می‌باشند. بر این اساس بیشترین فراوانی بیاض‌های این دوره به دین شرح است: ۸۷/۱۷٪ آن‌ها بدون کاتب، ۹۷/۴٪ این بیاض‌ها فاقد محل کتابت و ۰/۰۰٪ آن‌ها تاریخ کتابت ندارند. و کمترین فراوانی بیاض‌های این دوره به دین شرح است: ۱۲/۸٪ آن‌ها دارای کاتب، ۲/۵۶٪ این بیاض‌ها دارای محل کتابت و ۱۰۰٪ آن‌ها دارای تاریخ کتابت هستند.

بررسی و نظر: بر اساس جدول بالا اکثر بیاض‌های دوره ی قاجار بدون کاتب و فاقد محل کتابت، در عین حال همه ی این بیاض‌ها دارای تاریخ کتابت هستند، در این رابطه می‌توان چند برداشت را مطرح نمود: ۱- افتادگی‌های موجود در انجامه‌های بیاض‌های این دوره ۲- محتوایی که نوعاً در این ساختار بوده، از دیدگاه کاتب شاید خیلی مهم نبوده است ۳- نسخه خیلی تزئینی نبوده که کاتب بخواهد نام خودش را بنویسد، چون بیاض‌ها بیشتر به شکل کتابچه هایی همراه شخص در سفرها بوده و بخشی از آن را خالی می‌گذاشتند، تا در سفرها تکمیل کنند ۴- بیاض‌ها به صورت گردآوری مطالب مختلف از چند منبع یا صرفاً کتابت بوده است، نوشتن اسم برای کاتب اهمیت چندانی نداشته است ۵- به خاطر وجود آسیب‌هایی که به تناسب مواردی که در فهرست آمده، مانند: لکه‌زدگی، پارگی، آبدیدگی، پخش شدگی مرکب و موارد مشابه آن، نام کاتب، محل کتابت یا تاریخ کتابت آن وجود نداشته است.

توضیح: چنانکه در جدول شماره ی (۳) نشان داده شده، از تعداد ۳۹ مورد بیاض‌های قاجار، تنها یک نمونه از آن‌ها با عنوان، بیاض منشآت دارای محل کتابت هست و محل کتابت آن هم کشور هند می‌باشد. همان‌طور که مشاهده می‌شود، ۳/۷٪ بیاض‌های قاجار دارای محل کتابت و ۰/۰۰٪ آن‌ها دارای کانون کتابت هستند. ۰/۰۰٪ این بیاض‌ها محل کتابتشان نجف، ۰/۰۰٪ آن‌ها محل کتابتشان کربلا و ۰/۰۰٪ بیاض‌های این دوره محل کتابتشان شهر یا کشوری دیگر می‌باشد. ۰/۰۰٪ آن‌ها کانون کتابتشان مدرسه و ۰/۰۰٪ این بیاض‌ها کانون کتابتشان مسجد است.

بررسی و نظر: بر اساس جدول بالا و با توجه به اینکه بیاض‌های این دوره اکثراً فاقد محل کتابت هستند و همگی آن‌ها بدون کانون کتابت، می‌توان این برداشت را مطرح کرد که، علت آن افتادگی‌های موجود در انجامه‌های بیاض‌های دوره ی قاجار بوده است.

یافته دوم

پاسخ به سؤال دوم تحقیق مبنی بر بررسی عناصر کتاب‌شناسی، نسخه‌های بیاض دوره قاجار است که در جداول شماره ی (۱)، (۲) و (۳) آمده است.

توضیح: چنانکه در جدول شماره ی (۴) نشان داده شده، ۶۴٪ بیاض‌های قاجار دارای جلد تیماج، ۱۰/۳٪ آن‌ها دارای جلد میشن، ۰/۰۰٪ آن دارای جلد پارچه‌ای، ۲/۵٪ آن‌ها دارای جلد گالینگور و ۷/۷٪ آن دارای جلد مقوایی می‌باشند. ۲۸٪ بیاض‌های قاجار دارای چند نوع تزئینات، ۱۲/۸٪ آن‌ها دارای تزئینات محدود و ۸۴/۶٪ آن بدون تزئینات هستند. ۱۸٪ بیاض‌های قاجار دارای خط نسخ خوش، ۵٪ آن‌ها دارای خط نستعلیق خوش، ۲/۵٪ آن دارای خط شکسته‌نستعلیق خوش، ۱۲/۸٪ آن دارای خط نسخ متوسط، ۱۲/۳٪ آن‌ها دارای خط نستعلیق متوسط، ۲۳٪ آن دارای خط شکسته‌نستعلیق متوسط، ۱۸٪ آن‌ها دارای خط نسخ تحریری، ۲/۵٪ آن دارای خط نستعلیق تحریری و ۰/۰۰٪ آن‌ها دارای نوع خط دیگر می‌باشند. ۸۷٪ بیاض قاجار دارای کاغذ فرنگی، ۷/۷٪ آن دارای کاغذ اصفهانی، ۲/۵٪ آن‌ها دارای کاغذ بخارایی و ۰/۰۰٪ آن دارای نوع کاغذ دیگر هستند.

بررسی و نظر: با توجه به جدول فوق علت اینکه، جلدهای چرم تیماج بیشترین فراوانی را در بین سایر جلدها دارند در این است که، جلدهای چرم تیماج به علت نرمی، سبکی، انعطاف‌پذیری و حجم کمی که اشغال می‌کند، حمل آن آسان‌تر بوده است، به دلیل فراوانی، ارزانی و همچنین در دسترس بودن این جلد نسبت به سایر جلدهای چرمی، استفاده از آن بیش‌تر است. بر طبق جدول فوق اکثر بیاض‌های این دوره فاقد تزئینات می‌باشند که این امر بیانگر آن است که، چون در این ساختار محتوا دعایی و اشعاری است و، به صورت کتابی جیبی با خود در سفرها به همراه می‌بردند، بحث تزئینات برایش خیلی مطرح نبوده است. با توجه به اینکه خط‌های شکسته‌نستعلیق متوسط، نستعلیق تحریری، نسخ تحریری، نسخ خوشنویسی به ترتیب بیشترین فراوانی را در این دوره داشته‌اند، به نظر می‌رسد علت آن وجود استادانی قابل همچون درویش عبدالمجید طالقانی که خط شکسته‌نستعلیق را به کمال رساند و خوشنویسان دیگری چون محمدرضا اصفهانی و غیره در دوره‌ی قاجار ونیز جایگاه ویژه‌ی خط نستعلیق و نسخ در دوره‌ی قاجار بوده است. بر اساس جدول فوق کاغذ فرنگی بیشترین فراوانی را نسبت به سایر کاغذها در این دوره داشته که علت آن را می‌توان این دانست که، این کاغذ از اروپا ساخته و وارد ایران شده، به طوری که در دوره‌ی قاجار تقریباً تمامی نسخ خطی، به جز تعداد محدودی از نفایس، همگی بر روی کاغذ فرنگی بوده است.

یافته سوم

پاسخ به سؤال سوم تحقیق مبنی بر بررسی اینکه بیشترین فراوانی مربوط به کدام محتوا در ساختار بیاض‌های قاجار مورد تحقیق است که در جداول شماره ی (۱)، (۲) و (۳) آمده است.

توضیح: چنانکه در جدول شماره ی (۵) نشان داده شده، $97/4\%$ بیاض‌های قاجار اندازه طول و عرض آن‌ها در فهرست سُسخشان آمده است. 77% بیاض‌های قاجار تعداد اوراقشان بیش از ۲۰ ورق می‌باشد. و محل تعیین بیاض بودنشان در فهرست‌ها، به صورت 46% بیاض‌های قاجار در عنوان، 87% در یادداشت‌ها و 36% در اندازه طولی و عرضی آن آمده است. $25/6\%$ بیاض‌های قاجار عناوین و سرفصل‌های آن به رنگ شنگرف، 28% آن به رنگ سرخ و $2/6\%$ آن با مرکبی دیگر است.

بررسی و نظر: بر اساس جدول فوق، بیشتر بیاض‌های دوره ی قاجار، دارای قید اندازه طول و عرضشان در نسخه می‌باشند، که به نظر می‌رسد دلیل آن، شیوه ی مرسوم آن دوره بوده، یا به خاطر مشخص کردن ساختار بیاض‌ها از سایر ساختار نسخ خطی این شیوه را در پیش می‌گرفتند. و علت اینکه تعداد اوراق بیاض‌های این دوره بیشتر از ۲۰ ورق می‌باشد، این برداشت می‌شود که، برخی از بیاض‌ها یک رساله یا چند دعا را در خود در بر دارند، در ضمن تعدادی هم شامل اشعار و مطالب متعددی بوده به همین جهت تعداد اوراق باید به حدی باشد که بتوانند در سفرها همراه خود برده تا بتوانند مطالبی را در آن یادداشت و اضافه کنند. همچنین با توجه به اینکه، بیشترین فراوانی محل تعیین بیاض بودن در فهرست‌ها، از طریق یادداشت‌ها بوده است، این نظر مطرح می‌شود که نوشتن یادداشت در آن دوره مرسوم بوده و نیز، چون در بیاض‌ها تعداد اوراق ظهریه نانوشته بیشتر از یکی دو برگ بوده، مالکان آن نکاتی را در این اوراق بیاض درج می‌کردند و نیز مالکانی که ادیب و فاضل بوده‌اند، نکات جالب علمی، ادبی و حتی سفرنامه‌های خود را در این اوراق می‌نوشتند. بر طبق جدول فوق، تقریباً استفاده از مرکب سرخ و شنگرف برای عناوین و سرفصل‌ها در میان مرکب‌های رنگی، به ترتیب دارای فراوانی بیشتری است. بدان جهت که، نوشتن عناوین و سرفصل‌ها با مرکبی به رنگ سرخ و شنگرف علاوه بر زیبایی، قابلیت شاخص کردن عناوین و سرفصل‌ها، قدرت جاذبه و خاصیت جلب توجه را برای مخاطب دارا می‌باشد. به همین علت استفاده از آن در این دوره مرسوم بوده است.

پیشنهادات

پیشنهادهای کاربردی: نتایج به دست آمده از این تحقیق می‌تواند در دسترس و مورد استفاده نسخه‌شناسان و فهرست‌نگاران نسخه‌های خطی کتابخانه‌های بزرگ و پژوهشگران این حوزه قرار گیرد.

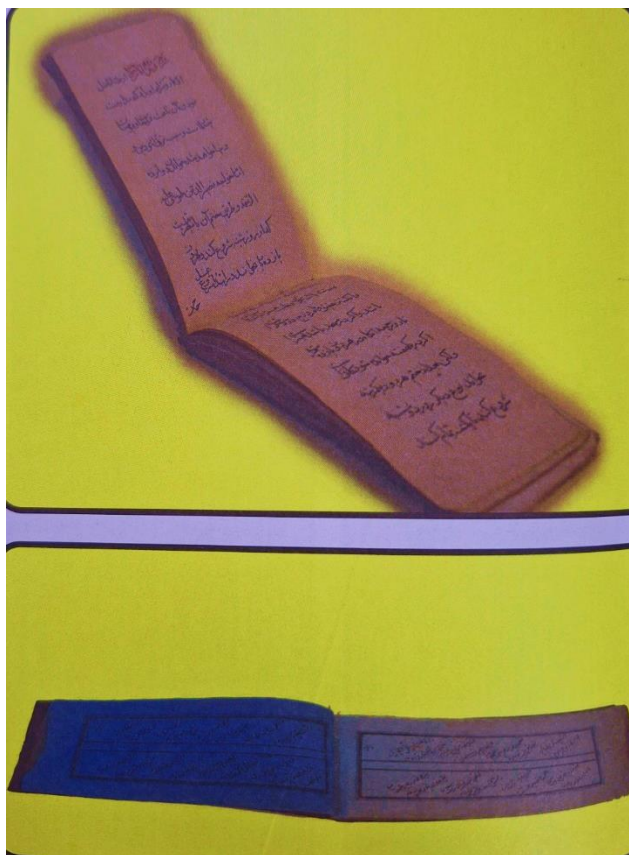
پیشنهاد آتی: پیشنهاد می‌شود نسخه‌های خطی با ساختار بیاض در دوره صفویه و ادوار قبل از صفویه، مورد تحقیق قرار گیرد.

پیوست‌ها

الف- تصویر

تصویر ۱. ساختار بیاض

ب- جداول

جدول ۱. عناصر مهم کتاب‌شناسی درج‌شده در انجامه نسخه‌های قاجار

ردیف	مشخصه‌ها	تعداد	درصد
۱	نام مؤلف	۸	۲۰/۵%
	ندارد	۳۱	۷۹/۴%
۲	سال	۰	۰/۰۰
	تاریخ و دوره	۰	۰/۰۰
	قرن	۳۹	*
۳	موضوع	۱	۲/۵۶%
	* بیاض (عمومی)	۶	۱۵/۴%
	* بیاض اشعار (اشعار، قصاید، نظم و نثر و...)	۱۷	۴۳/۶%
	* بیاض ادعیه (قرآن، ادعیه، کتاب دعا، احادیث، زیارت‌نامه، طرق استخاره، ترجمه الصلاة، مرثیه‌خوانی، نوحه‌خوانی، روضه‌خوانی و...)	۱	۲/۵۶%
	* بیاض طلسمات (طلسمات، رمالی، علوم غریبه و...)	۳	۷/۷%
	* بیاض قصاید (واقعه‌ها، گزارش‌ها و...)	۰	۰/۰۰
	* بیاض فقهی (فقه)	۳	۷/۷%
	* بیاض طب (طب، خواص داروها، خواص ادویه و...)	۲	۵/۱%
	* جنگ (عمومی)	۴	۱۰/۲%
	* جنگ اشعار (اشعار، نظم و نثر)	۱	۲/۵۶%
	* منشآت (نامه‌نگاری‌های درباری بین		

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

		سلاطین)			
%۲/۵۶	۱	* رساله در نجوم (نجوم و ستاره شناسی)			
%۲۳	۹	*	تقسیم فصول دارد	فصول	۴
%۷۷	۳۰	*	تقسیم فصول ندارد		
	۱۵۶	جمع			۵

جدول ۲. عناصر مهم نسخه شناسی درج شده در انجامه نسخه های قاچار

ردیف	مشخصه ها	تعداد	درصد		
				دارد	* ندارد
۱	کاتب	۵	%۱۲/۸	*	دارد
		۳۴	۸۷/۱۷ %	*	ندارد
۲	محل کتابت	۱	%۲/۵۶	*	دارد
		۳۸	%۹۷/۴	*	ندارد
۳	تاریخ کتابت	۳۹	%۱۰۰	*	دارد
		۰	۰/۱۰۰	*	ندارد
۴	جمع	۱۱۷			

جدول ۳. عناصر مهم نسخه شناسی درج شده در انجامه نسخه های قاچار

ردیف	مشخصه ها	عنوان بیاض	تعداد	درصد

۰/۰۰	۰		نجف		
۰/۰۰	۰		کربلا		
۰/۰۰	۰		شهر یا کشوری دیگر		
۰/۰۰	۰		مدرسه	کانون‌ها	۲
۰/۰۰	۰		مسجد		
	۱		جمع		۳

جدول ۴. عناصر مهم نسخه‌شناسی درج‌شده در انجامه نسخه‌های قاجار

ردیف	مشخصه‌ها	تعداد	درصد
۱	جلد	*	چرم تیماج %۶۴
		*	چرم میشن %۱۰/۳
		۰	پارچه‌ای ۰/۰۰
		*	گالینگور %۲/۵
		*	نوع دیگر جلد %۷/۷
۲	دارد	*	چند نوع آرایه: سرلوح، کتیبه، جدول، کمند و... %۲۸
		*	محدود نوع آرایه: %۱۲/۸
		*	ندارد بدون آرایه %۸۴/۶
۳	نوع خط	۷	%۱۸
	خوشنویسی		نسخ

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

۵٪	۲	*	نستعلیق	متوسط	۴	کاغذ
۲۵٪	۱	*	شکسته نستعلیق			
۱۲/۸٪	۵	*	نسخ			
۱۲/۳٪	۴	*	نستعلیق			
۲۳٪	۹	*	شکسته نستعلیق			
۱۸٪	۷	*	نسخ	تحریری		
۲۰/۵٪	۸	*	نستعلیق			
۰/۰	۰		نوع دیگر خط			
۸۷٪	۳۴	*	فرنگی			
۷/۷٪	۳	*	اصفهانی			
۲/۵٪	۱	*	بخارایی			
۰/۰۰	۰		نوع دیگر کاغذ			
	۱۶۳		جمع		۵	

جدول ۵. عناصر مهم نسخه‌شناسی درج شده در انجامه نسخه‌های قاجار

ردیف	مشخصه‌ها	تعداد	درصد
۱	اندازه طول و عرض نسخه به میلی‌متر	۳۸	۹۷/۴٪
۲	تعداد اوراق	تعداد: ۳۰	۷۷٪
	بیش از ۲۰ ورق		
۳	محل تعیین بیاض بودن در فهرست‌ها	*	۴۶٪
		کمتر از ۲۰ ورق	*
	عنوان	۱۸	۴۶٪
	یادداشت‌ها	۳۴	۸۷٪

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

۳۶٪	۱۴	*	اندازه طولی و عرضی		
۲۵/۶٪	۱۰	*	به شنگرف	عناوین و سرفصل‌ها	۴
۲۸٪	۱۱	*	به سرخ		
۲/۶٪	۱	*	با مرکب سیاه		
	۱۵۶		جمع		۵

جدول ۶. عناصر مهم نسخه‌شناسی درج‌شده در انجامه نسخه‌های قاجار

درصد	تعداد	مشخصه‌ها	ردیف
۲۵/۶٪	۱۰	مالکیت	۱
۲/۵۶٪	۱	وقف	
۷/۷٪	۳	به تناسب مواردی که در فهرست آمده (مثل یادداشت اهدا)	
۶۴٪	۲۵	بدون یادداشت	
۱۵/۴٪	۶	مرتبط با متن	۲
۰/۰۰	۰	بدون ارتباط با متن	
۸۴/۶٪	۳۳	-	
۲۸٪	۱۱	افتادگی در آغاز و انجام	۳
۲۳٪	۹	وصالی و مرمت	
۱۰۰٪	۳۹	به تناسب مواردی که در فهرست آمده	
	۱۳۷	جمع	۴

تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

کتابشناسی

- افشار، ایرج، کاغذ در زندگی و فرهنگ ایرانی، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۰.
- افشار، ایرج، "مقام انجامه در نسخه"، نامه بهارستان، دفتر ۵: ۳۹-۱۰۰، ۱۳۸۱.
- افشار، ایرج، صحافی سنتی (مجموعه پانزده گفتار و کتاب‌شناسی)، تهران، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ۱۳۵۷.
- درایتی، مصطفی، فهرستگان نسخ خطی ایران (فنا). ویراستار مجتبی درایتی. تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۳۴.
- زرین کوب، عبدالحسین، روزگاران تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، تهران، سخن، ۱۰۱۴ ص، ۱۳۹۴.
- سغدی، یاسین حمید، "خوشنویسی در جهان اسلام" فصلنامه هنر، ۳۱: ۳۷-۶، ۱۳۷۵.
- صفری آق قلعه، علی، نسخه شناخت (پژوهشنامه نسخه‌شناسی نسخ خطی فارسی)، با مقدمه ایرج افشار. تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب ۲۳۲ نسخه پژوهی ۶، ۱۳۹۰.
- عظیمی، حبیب‌الله، نسخه نامه (کانون استنساخ، عناصر نسخه‌شناسی رویه‌های فهرستنویسی، شناخت جعل و اصالت نسخه‌ها)، مشهد، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۹۶.
- عظیمی، حبیب‌الله، "آیین میراث کاغذ در نسخه‌شناسی و کتاب‌پردازی نسخ خطی"، ویژه نامه نسخه‌شناسی ۴۲: ۱۶۱-، ۱۳۸۷.
- فضایی، حبیب‌الله، اطلس خط. اصفهان، انجمن آثار ملی اصفهان، ۱۳۵۰.
- مایل هروی، نجیب، تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۹.
- نظری، محمود، روش تصحیح متون، تهران، سازمان اسناد کتابخانه ملی، ۱۳۸۰.
- وبسایت کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران در تهران. <http://www.nlai.ir>